Historical Jewish Press (JPress) of the NLI & TAU

מעריב, 01.10.1976, page 37

אלתרמן הלא-נודע

שירים גנוזים - ראשונים ואחרונים

על מוטיב „הפרא" ביצירתו המוקדמת של אלתרמן

מאת

אברהם בלבן

ברשימה על התערוכה הקולוניאלית הבינלאומית, שנערכה בפאריס ב־1931 תיאר אלתרמן, בין השאר, את תרבותה הפרימיטיבית של קאלדוניה החדשה, והעיר בסוגריים: „יש שאתה ביצב למול איזה מכשיר מחוכם ותושב: לו נמצאתי יחידי, מבודל, הרי לא הייתי ממציא ענין כזה... בשום אופן לא! אומרים לי: אתה הרחקת מהם מהלך אלפי שנים, אני נוטה להאמין... אלא נדמה לי, שאני בתורת פרט איבדתי משהו בדרך".[1]

אמונה זו, כי האדם המודרני איבד מן החיוניות והעוצמה של הפרימיטיבי, המלווה נהיה אל עולם „טבעי", טרום־ציוויליזאציוני, מוכרת היטב לאוהבי יצירתו של אלתרמן. עושא זה, שהוא מן הנושאים המרכזיים בשירי 'כוכבים בחוץ', קובץ שיריו הליריים 'האי־שיים' של אלתרמן, מופיע כבר בשיריו המוקדמים, שנכתבו בהיותו כבן עשרים — עשרים וחמש, וברשימות שפרסם בשנים אלה. יצירה מוקדמת זו לא כונסה, ואינה מוכרת ברובה המכריע לקהל הקוראים.[2] עיון בה עשוי לתת לקורא מפתחות חשובים להבנת עולמו הרוחני של אלתרמן. אין ספק, כי הוא עשוי לסייע בהבנת הקובץ 'כוכבים בחוץ', הנמנה עם ספרי השירה המרתקים ביותר בשירה העברית החדשה, ובודאי — המורכב והחידתי שבהם.[3]

חוקרי שירת אלתרמן לא עסקו כלל ביצירתו המוקדמת. הדברים הבאים, העוקבים אחר גילויים שונים של העימות בין האדם המודרני ובין אביו הקדמון, כפי שהם באים לידי ביטוי בענפיה השונים של יצירה זו, מכוונים, בין השאר, למשוך את תשומת הלב אל יצירתו הבלתי־מכונסת של אלתרמן, ולהצביע על החשיבות שיש לה בהבנת יצירתו המאוחרת.

המשיכה אל העבר הטרום־ציוויליזאציוני השתלבה בשיריו הראשונים של אלתרמן עם תימה אחרת: העקרות והניוון שבחיי הכרך המודרני. על רקע פאריס, שבה נכתבו שירים אלה (באחדים מהם נמסרים שמות רחובות פאריסאיים ומתוארים תווי היכר נוספים), נתפסים החיים המודרניים, ובעיקר הכרך הגדול, כסטיה מכללי הטבע, כהתנכרות ל־חוקי תבל. תימה זו מובעת באופן הבוטה והממצה ביותר בשירו השלישי של אלתרמן 'בעת שופר, לאם' ('כתובים', גליון ל"ה — רכה — 6.8.1931). בחלקו השני של שיר ארוך זה מתאר הדובר את החוקיות השלטת בברי־אה, ואת בני האדם שסטו ממנה:

„אָכֵן בִּינָה אֶתְכֶם הִכְתִּירָה,
וּמֵאֹד נִגְעוּ הַסַּנְוֵרִים.
צִפּוֹר כַּדֶּיהָ לֹא הִבְעִירָה,
יָעֵל לֹא קָץ בְּמְעוֹן צוּרִים.

וְאָנוּ נִסְנוּ מִמּוֹרֶשֶׁת,
אָמַרְנוּ: נַעֲלֶה בָּהָר!
הַאִם כָּל דֶּרֶךְ פַּח יוֹקֶשֶׁת,
אוֹ כִּי פִּתְנוּ שְׁבִיל נֵאָר?"

נטישת המורשת הותירה את האדם מלא ספקות ופחדים, והוא כעת בן־חורג לתבל:

„אוֹיָה לָנוּ שֶׁשָּׁגַגְנוּ,
צָרֹר צְרָרוּנוּ אִימוֹת שְׁנִיר.
מִנִּי חֵיק תֵּבֵל חָרַגְנוּ
וַנִּשָּׂאֶה חוֹרְגֵי בָּנִים..."

בריתו של הדובר עם אמו היא השריד ה־חיד שניתר בהוויתו מן השבר הרחוק:

„בְּרָן שׁוֹפַר־מַסָּע יָדִי בְּרִיתֵךְ שׁוֹאֵלֶת.
בִּינִי לִי בְּשֶׁפֶךְ נְדוּדִים.
אוֹתָךְ, הַיְחִידָה, אֶשָּׂא כְּשֵׂאת גַּחֶלֶת
מִן יְמוֹת הַזְּאֵב הָאֲבוּדִים."

יש לשים לב כי אלתרמן אינו 'מייפה' בשיר זה את העבר. הכינוי 'ימות הזאב' מרמז לעוצמה ולויטאליות של האדם בעבר 'האבוד', ואולי גם לקשרים החברתיים האמיצים שהיו לו בשבט, אך גם לאלימות שאיפיינה אותו. אשכול נושאים זה, ניתוק האדם המודרני מן התבל, תחושת אבדן הדרך והחששות מן המוות, מופיע, כפי שנראה להלן, בשירים מוקדמים נוספים.

מעניין לציין, כי כבר בשירו הראשון, 'בשטף עיר', ('כתובים' 12.3.1931), נדרש אלתרמן לעימות שבין העבר ובין ההווה. השיר מתאר את שני קצותיה של ההיסטוריה האנושית, ומבטא את השקפתו ההיסטוריוזופית של אלתרמן הצעיר: נגזר דינה של העיר המודרנית, או, אם תרצו, של התרבות המעורבית כולה, והיא עומדת לפני קיצה.

היחסים שבין האדם הקדמון ובין הדובר, איש הכרך הגדול, מובעים בשיר זה בעיקר באמצעות הקבלות ניגודיות עקיפות, ולא באמצעות הגדים ישירים כבשיר הקודם. על רקע הערב היורד על העיר, המוצג כדמות פצועה הנוטה למות, מתאר הדובר את „אביו הקדמון" ("אב קדמון בנבך עת, / שרשי גזעי החשכים!"):

— — אָבִי אֱנוֹשׁ,
עֶבֶת שֵׂעָר וְרַחַב־כַּפּוֹת,
הִפְשִׁיל לְפֶתַע גֶּלֶם־רֹאשׁ
מוּל שַׁחַק כְּבֵד־סוֹד.

מֵאֲחוֹרֵי מִצְחוֹ אַט־אַט
אַבְנֵי רֵחַיִם סָבְבוּ.
מְגוֹר־פְּלָאִים אוֹתוֹ כָּפַת,
אֲשֻׁדוֹת־אוֹנִים שֶׁפְּעוּ.

לָאֲדָמָה אַלְפֵי פִּיוֹת.
מִיתְרֵי אֱוִיר מְרַטְּטִים:
לֵךְ נֶחְתָּלוֹ עֲתִידוֹת.
הָהּ, קוּם וּפְסַע יַלְדִּי!

קוּם, פְּסַע וְלֵךְ — — מַה בּוֹ לְאַט?
הַאִם חֲדָוָה הִיא? עֶצֶב הוּא? — —
מֵאֲחוֹרֵי מִצְחוֹ אַט־אַט
אַבְנֵי רֵחַיִם סָבְבוּ.

האדם הקדמון מתואר בבתים אלה כשהוא צועד צעדים ראשונים במהלך ההיסטורי, שסופו — הכרך המודרני (המכונה בהמשך „סיום נתיב"). הוא שומע באויר הבטחה כי צפון לו עתיד גדול, והוא חש במעורפל כי עליו להתחיל לפסוע בדרך חדשה על מנת לממש הבטחה זו. רמז להשקפה המובעת בשיר זה מצוי בספקותיו של האיש המתואר, האם מהלך התקדמותו יהיה כרוך ב'חדוה', או ב'עצב'. מכל מקום, הוא עדין מלא אונים, והוא קולט את ההבטחות הנשמעות מאלפי פיותיה של האדמה. בבתים הבאים משווה הדובר את עצמו לדמות זו. הוא רואה עצמו כ„גין ערירי שלה („והבהבה יוצקת שיר / על ערירות הגין."), החי בעולם מנוכר, ריק ומבשורה. לעומת 'אלפי פיותיה של האדמה' ו'מיתרי האויר המרטטים', ארצו של הדובר 'איבנה מחשוף ארשת', ואווירו — 'עוגב נשבר' (בית 14) ולעומת השחק של האדם הקדמון, שהיה 'כבד סוד' ומלא הבטחות, שמיו של הדובר "נתלו ללא מופת, / כעטי־נים ריקים." (בית 13). גורל הדובר מייצג את גורל הכרך כולו. הוא מהווה 'סיום נתיב' הראוי לרחמים ("כרכי שלי! יריד גדול! / מה ארחמך, סיום נתיב..."), וגזר דינו נחרץ ("אי־שם ירעימו גרונות־עשת: / — גזר!"). 'גזר' זה הוכן כבר בראשית השיר ע"י תאור הערב הנוטה למות, והאיש המקונן, היושב שבעה („כאן אחד 'שבעה' יושב, / ורטונו — קינה:").

יצירתו הענפה של אלתרמן כוללת עיסוק אינטנסיבי בסוגיות היסטוריוסופיות. מענין לראות כי כבר שירו הראשון מוקדש לסוגיה זו, שריתקה את אלתרמן עד שנותיו האחרונות (וראה המקום המרכזי שיש לה ב'הגיגת קיץ', מיצירותיו האחרונות).

העקרות והניוון של החיים בכרך הגדול, המלווים בתחושה של אבדן דרך, העדר 'מופת' ואימת מוות, מובעים גם בשיר הארוך 'ליל קרנוול', שנדפס ב'כתובים', כשנה אחרי 'בשטף עיר' (3.3.1932—6). כבשיר הקודם מציג הדובר את ההתפתחות ההיסטורית כ־מלווה בהידרדרות, אובדן כוחות וניוון, והוא מכנה את עצמו 'גין' (בשיר זה אין הוא מבהיר בדיוק נינו של מי הוא) ו'בן זקונים':

פֹּה יֶשְׁנוֹ רַק אֵלֶם רַע.
אֵפֶר אֵשׁ וְיֶתֶם גִּין...
כָּאן צָרִיךְ אָדָם גּוֹוֵעַ
הִצְטַחֵק: — אֲנִי מֵבִין...

ובהמשך:

הוּא דוֹבֵר: הֲלֹא תְּבִינָה...
בֶּן זְקוּנִים, אֲנִי הָאִישׁ,
לַתֵּבֵל אֲשֶׁר הִזְקִינָה,
לָרָקִיעַ שֶׁהוֹבִישׁ

הכרך סוגד לאלילים בני־הרגע, המדגימים אף הם את ניתוקו מטבורה של תבל (הוא חדש שבא מטמן, / בהיותכם גדועים מ־אב...").

תפקידו של האדם הקדמון שתואר בשיר 'בשטף עיר' הוא להאיר את הסיטואציה העכשווית, העירונית, העומדת בשיר זה במרכז הדברים. יחד עם זאת, תיאורו המפורט מעיד גם על זיקתו העמוקה של אלתרמן אל העולם הפרימיטיבי. זיקה זו מבצבצת, כבדרך אגב, גם ברשימותיו. באילו מונחים הוא מתאר לעצמו את התפתחותה של תל־אביב? במונחים של ג'ונגל מסתורי, מקסים ואלים:

„כי ידעתי: עיר וחומות, בית וכבישים... שי אהבתי שאהיה גרגיר ניגר בניאגרת של פני־שים ומדרכות... כי צריך ש... כי מרכרחת תל־אביב לגדול, להיות כאחיותיה תרחוקות, מהברית ומדבירה, זרה ונאהבת, רבת המון ויופי וגבורה. עיר! ג'ונגל בטון וחשמל ובר־זל, מבואות סימטא עקלקלים, אשר צל ומס־תורין מתרפקים עליהם כסבכי ליאנה, גשרים מקפצים מחוף אל חוף, ארמונות ענודי מגד־ליהם כצבי הדור בתימורת קרניו, מרזבים דבוקים לחומות בית, כנחשים שנתלו על גזעי ענק. נמרי אבטומובילים מזנקים ממארב פנות... ואדם, כל אדם, כל אחד מן הרבבות, כמאוגלי הבודד, כילד הג'ונגל, השבוי ואוהב את שביו, המצוה והירא, הנכרי והאהוב." ('תל אביב', ציורים 6 — 'חזון הגמלים', הארץ 16.11.1932).

מאוגלי הוא, כמובן, גיבור סיפרו של קיפ־לינג 'מאוגלי ילד הג'ונגל'. ספר יחיד נוסף המוזכר ברשימות הפרוזה של אלתרמן הוא ספרו המפורסם של ג'ק לונדון, 'בטרם היות האדם', שבו מתאר המספר את עלילותיו כאיש פרא, אי אז בראשית ההיסטוריה האנו־שית. ברשימה 'גלויות מעמק הירדן' ('טורים', 8.12.1933) הוא מתאר, בין השאר, את אחת מבנות דגניה: „בראש ובראשונה עלי להודיע שנירקה בעצמה היא שלושה דברים — שתי עינים וצחוק אחד. כל זה גדול ושמח. אמנם הפרא האדמוני, אשר חי לפני היות האדם (מאת ג'ק לונדון), מפחיד אותה קצת לפני שכבה לישון, בזמן המיועד לקריאת רומנים, אבל נירקה נולדה בדגניה וכשמת־חילים לדבר אתה על־אודות הירדן והכברת היא שוכחת אפילו את הפרא האדמוני".[4]

תרגומו הראשון של אלתרמן שהופיע בדפוס 'המלחמה לאש' מאת רוני, מעיד אף הוא על הקסם שהילכו עליו יצירות שעניינן העולם הקדמון. הספר, שיצא לאור בעברית ב־1930, מתאר שבט פרימיטיבי הנאבק להשיב לעצמו את האש שנגזלה ממנו. הדים ברורים לעולם הקמאי הנפרש בספר נמצא באותה יותר בשירי 'כוכבים בחוץ'.

מעניין עוד לציין, כי בכמה וכמה מן 'הסקיצות התל אביביות' ומשירי 'רגעים' שנדפסו בראשית שנות השלושים, תיאר אלתרמן יהודים פשוטים, עממיים, המנסים להתפרנס ממימכר עוגות ('מבלי להפריע', 'סקיצות תל אביביות' ז', דבר 7.8.1934), ממתקים ('רוכל', הארץ, 22.11.1934), פיסטוקים ('חיים על יותאר', 'רגעים', הארץ 3.12.34), גפרורים ('שבויה', 'רגעים' הארץ 27.3.35) ועוד. בכל השירים מודגש הניגוד שבין המציאות החדשה, המודרנית, לבין אורח החיים הנושן המיוצג ע"י הדמויות המתוארות:

חנויות מְשַׁלְחוֹת בּוֹ אֶת בְּרַק חִדּוּשָׁן —
הֲלוֹם אַל תִּגַּשׁ!
אַתָּה בְּמִדָּה יְדוּעָה קֶצֶת יָשָׁן.
אַתָּה מְשֻׁמָּשׁ — — —
אֶצְלֵנוּ עוֹשִׂים אֶת אוֹתוֹ הָעִנְיָן
בְּאֹפֶן חָדָשׁ!

('רוכל')

ומובעים בהם געגועים למציאות הנושנה שבה חיו אלה בכבוד ובשלוה:

רָנַע חָיָא אֲלֵי חַבִּיטָה
וְאַתְּיָה קְנָאָשָׁם...
בְּעֵינֶיהָ — כְּפָר בְּלִיטָא
וְגַעֲגוּעִים לְשָׁם.

('שבויה')

השירים הנזכרים, אמנם, אינם עוסקים בעולם טרום־ציוויליזאציוני, אך גם הם מעידים על התירתו של אלתרמן הצעיר אל התוויה השורשית, הסמוכה למקור. היחס לילדות בשירי 'כוכבים בחוץ' מוסיף להקבלה זו, בין ההתפתחות האנושית והמעמד החברתי, צלע נוספת: הילד ביחס למבוגר כמוהו, במובן מסויים, כפרא ביחס לעולם הציוויליזאציוני, וכבן העם הפשוט ביחס לעולם העירוני המודרני.

הערות:

1. 'טיול בתערוכה הקולוניאלית הבינלאומית', הארץ 23.9.1931—22. זוהי, למיטב ידיעתי, רשימת הפרוזה הראשונה של אלתרמן. ההדגשה — שלי, א.ב.

2. השירים לא כונסו כלל. כעשר רשימות כונסו בספר 'במעגל' (הוצ' הקיבוץ המאוחד תשל"א, הביא לבית הדפוס והוסיף הערות — מנחם דורמן). מבחר זה מתבסס בעיקר על רשימותיו של אלתרמן ב'כתובים' וב'טורים', ומתעלם, משום מה, מכתריסר רשימות רבות ענין, שהופיע ב'הארץ'.

3. הרשימות עוזרות להבין, בין השאר, את היחסים בין המגמות השונות, לכאורה, המעוצבות בספר זה. אחד הקשיים שעמדו לפני המבקרים הוא היחס שבין ה'הלך', הנמשך אל המרחב ואל הדרכים, ובין ההערצה המובעת בשירים רבים לעיר ולשווקיה. הרשימות על תל אביב מבהירות את המקום הנכבד שתופסת העיר בעולמו של אלתרמן, ומצביעות על הקשרים העמוקים שביניה ובין 'עולם הטבע'.

4. לגבי יצירות הספרות הנזכרות ברשימות, יש להוסיף כי שתים מן הרשימות עסקו בספרים שיצאו לאור בעברית. ספר אחד היה 'טשקנט עיר הלחם', מאת א. נברוב, שתרגומו לעברית בידי שלונסקי זכה לשבחיו של אלתרמן ('קול המון', הארץ 4.11.1932). מעניינת יותר הרשימה על ספרה המפורסם של סיגפריד אונדסט, 'יגה־ליוט וויגדיס', שתורגם לעברית ב־1933. אלתרמן לא נהג לכתוב רשימות בקורת על יצירות ספרות. ורשימה זו (עליה חתם ג.א.) מעידה ללא ספק על הענין הרב שהיה לו בעולם עז היצרים הנפרש בספר. הספר אינו מתאר, אמנם, גיבורים החיים בעולם טרום ציוויליזאציוני, אך בעלילתו, הלקוחה מעולם הסאגה הצפונית שולטים כוחות נפש ראשוניים, בלתי מתפשרים: „סופרי הפיורדים יודעים יפה־יפה להבליט את הקללה הגורלית, המניפה על פתחי גנן של שתי נשמות דבוקות את להט חרב־השנאה המתהפכת. המתהפכת ליסורים, לתאות־נקם עוורת ולאהבה קשה משאול" („יגה־ליוט וויגדיס", 'טורים', 29.6.1933).

בחבורה של גילופין וזמר. בכוון השעון משמאל: יעקב הורוביץ, יעקב אורלנד, נתן אלתרמן, חנה רובינא, מרדכי נמיר, זאב יוסיפון, גב' הורביץ.